

Šlancarová, Věra; Staněk, Pavel; Holubová, Zuzana; Přichystal, Antonín

Příběh o Tristanovi : středověký kadlub z Panenské ulice v Brně

Archaeologia historica. 2022, vol. 47, iss. 1, pp. 373-386

ISSN 0231-5823 (print); ISSN 2336-4386 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/AH2022-1-18>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/digilib.76654>

License: [CC BY-NC-ND 4.0 International](#)

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220913

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PŘÍBĚH O TRISTANOVĚ. STŘEDOVĚKÝ KADLUB Z PANENSKÉ ULICE V BRNĚ

VĚRA ŠLANCAROVÁ – PAVEL STANĚK – ZUZANA HOLUBOVÁ – ANTONÍN PŘICHYSTAL

Abstrakt: Článek pojednává o nálezu kamenného kadlubu z Panenské ulice v Brně, který je unikátní především svým motivem. Ústřední postavou matrice je rytíř na koni se štítem a kopím, evokující postavu sv. Jiřího, ale ve skutečnosti jde patrně o turnajovou scénu s odkazem na rytířské eposy. Kadlub byl nalezen na dně raženého sklípku při suterénu patrně obytné stavby v blízkosti městské hradby. Je vyroben z opuky křídového stáří a jeho datace byla stanovena na základě archeologické nálezové situace a ikonografického rozboru na přelom 13. a 14. století. Na základě analýzy středověkých hrdinských eposů soudíme, že motiv na kadlubu mohl být inspirován literární produkcí té doby. Článek je zaměřen především na rozbor ikonografie a možných literárních předloh samotného motivu.

Klíčová slova: středověk – kadlub – Brno – rytíř – turnaj.

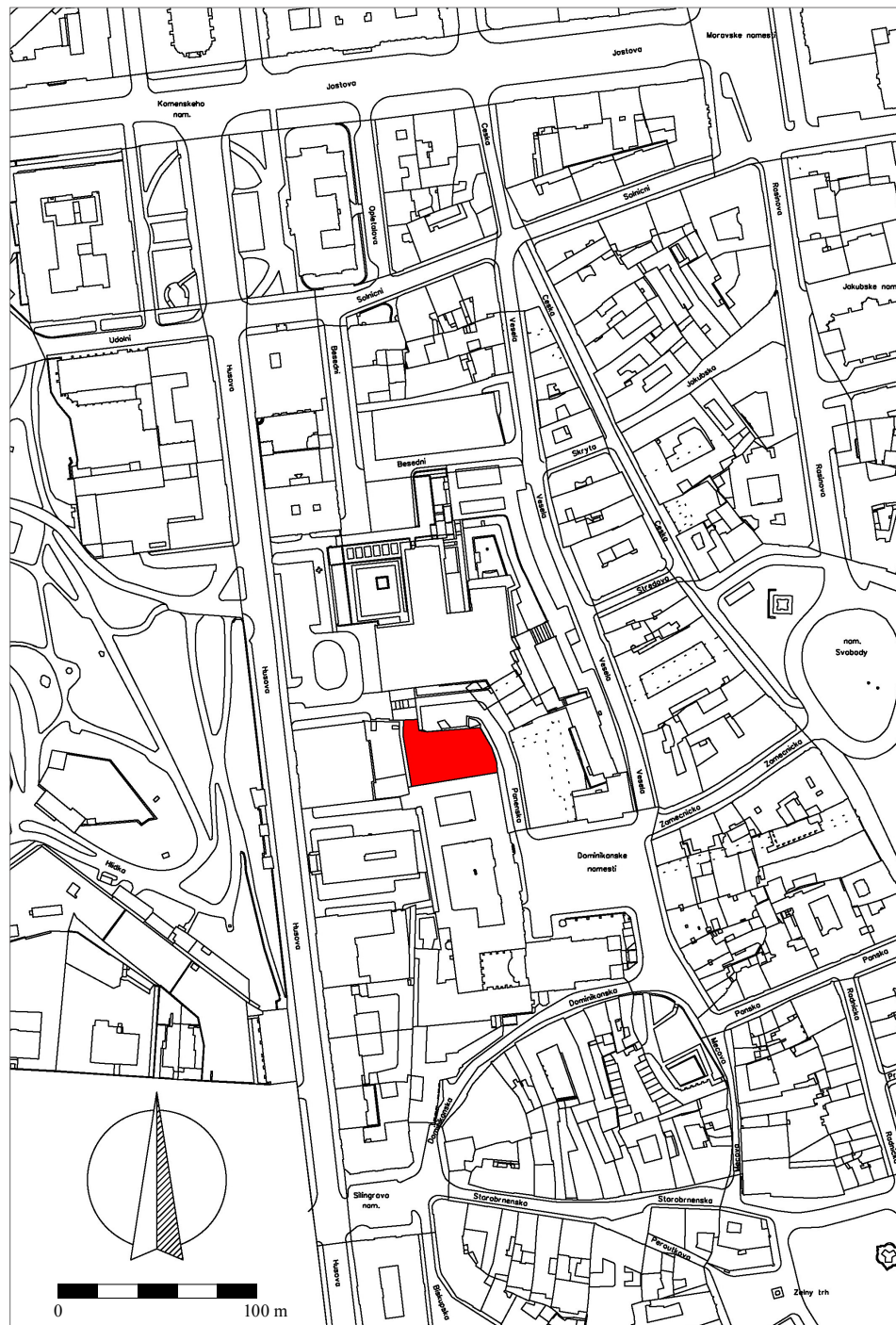
The story of Tristan. A medieval mould from Panenská Street, Brno

Abstract: The article discusses the discovery of a stone mould from Panenská Street in Brno which is particularly unique for its motif. The central figure of the mould is a knight on a horse with a shield and spear evoking the figure of St. George, but in reality it is probably a tournament scene with a reference to chivalric romances. The mould was found at the bottom of a cellar in the basement of what was once probably a residential building near the town wall. It is made of Cretaceous plaener, and its dating was established on the basis of the archaeological context and iconographic analysis to the turn of the 13th and 14th centuries. Based on the analysis of medieval heroic romances, we believe that the motif on the mould may have been inspired by the literary production of the time. The article centres on the analysis of the iconography and the possible literary models of the motif itself.

Key words: Middle Ages – mould – Brno – knight – tournament.

Nálezové okolnosti

Během záchranného archeologického výzkumu před výstavbou parkovacího domu v ulici Panenská v Brně byla objevena řada zajímavých nálezů, mezi nimi i kamenná lící forma s umělecky propracovaným motivem turnajové scény. Výzkum s označením A14/2009 realizovaný společností Archaia Brno z. ú. byl prováděn v roce 2009 a následně v letech 2014 až 2015. Dotčená plocha se nachází při západním okraji městského jádra vedle komplexu budov Nové radnice (obr. 1). Archeologický výzkum zasáhl plochu tří středověkých městišť v těsné blízkosti bývalého středověkého hradebního pásma. Ulice Panenská nese své jméno již od 14. století (*platea Monialium*) a její název souvisí s nárožním markrabským domem, tehdy v držení starobrněnských cisterciáčků (Flodrová 1997, 176). Podle zápisů z rejstříků městské sbírky z poloviny 14. století se jednalo o periferní, méně zdaněná městiště a zdejší vlastníci domů jsou zde shrnuti pod označením „*pauperes de platea Monialium*“ (Vičar 1965, 262). Archeologický výzkum zachytil nebývale dobře dochované archeologické terény ze 13. století, které vydaly řadu unikátních informací o nejstarším horizontu osídlení v této oblasti. Kromě rozsáhlých pozůstatků nezděně měšťanské architektury odtud byl vyzvednut i bohatý nálezový soubor čítající desítky mincí, zlomky ostruh, podkov či přezek, včetně předmětů, které můžeme označit za unikátní. Mezi ty patří například kostěná šachová figurka z první poloviny 13. století, keramická figurka muže ze 13. století, kovový přívěsek v podobě Krista z druhé poloviny 13. století (Holub–Omelka–Šlanarová 2012, zde i podrobnější informace k lokalitě) a v neposlední řadě i níže popsáný kadlub na odlévání ozdobného kovového předmětu. Zmíněné nálezy ani rozsah suterénů ze 13. století s představou o chudinském charakteru místního obyvatelstva příliš nekorespondují. Výzkum ale zatím není komplexně zpracován a publikován.

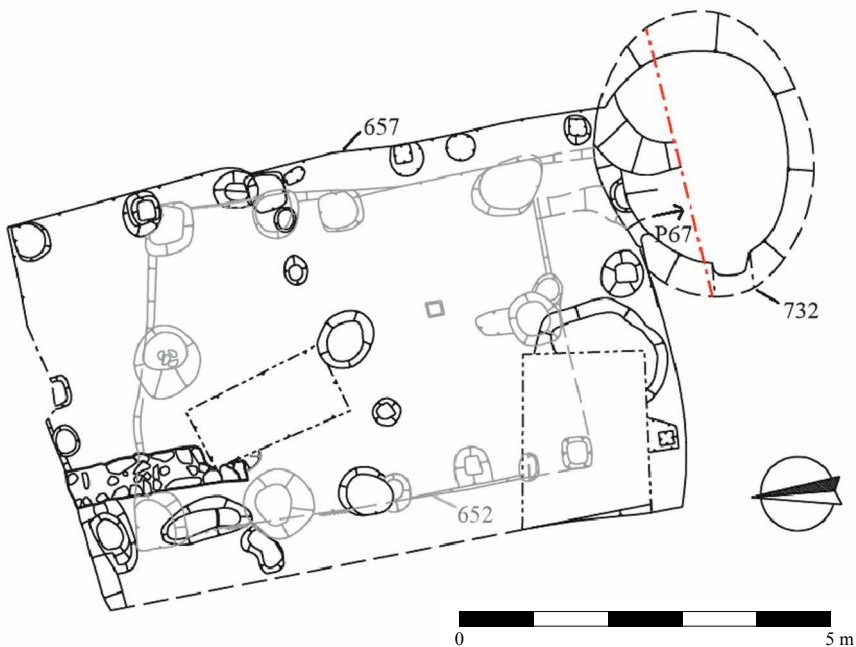

Obr. 1. Brno, Panenská ulice. Výzkum A 14/09 ve výřezu katastrální mapy.

Abb. 1. Brno, Panenská-Gasse. Grabung A 14/09 in einem Katasterkartenausschnitt.

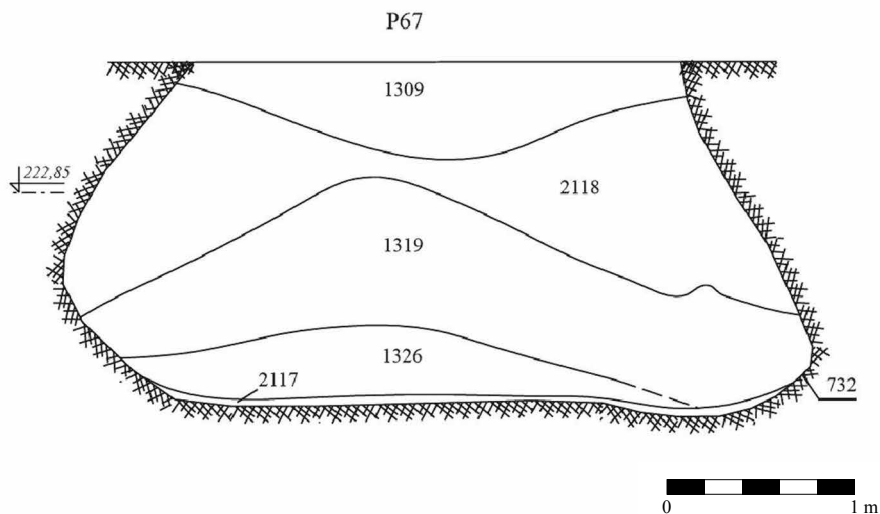
Na samotný kadlub se narazilo v roce 2009 při průzkumu raženého sklípku (výkop s. j. 732) v těsné blízkosti dodnes stojícího reliktu městské hradby (obr. 2, 3). Kadlub byl součástí uloženi-ny s. j. 2117, která se nacházela přímo na dně objektu a vznikla v průběhu jeho užívání v druhé polovině 13. století a první polovině století následujícího (obr. 3). Tvořila ji šedá plastická hlína s příměsí uhlíků a malých zlomků cihel. Sklípek byl ražen do spraše a měl oválný půdorys o rozměrech 3,8 × 2,9 m. Přístupný byl z prostoru dřevohliněného suterénu s. j. 652 úzkou chodbičkou (šířka 0,7 m a délka 0,9 m), která ústila z jihovýchodního rohu sklepa. Zda s výstavbou druhé fáze suterénu (výkop s. j. 657) sklípek zanikl, nebo byl i nadále využíván, je otázkou. Rozšířením suterénu zřejmě došlo pouze k zániku přístupové chodby a sklípek plynule navazoval na jihovýchodní roh mladší fáze suterénu. Dno sklípku se nacházelo o 0,6 m níže oproti pochozí úrovni suterénu. Oba suterény porušily starší vápenickou pec z poloviny 13. století, respektive využily její výkop patrně krátce po ukončení jejího provozu (Holub 2011).

Suterén se sklípkem se nacházel ve vzdálenosti 31 m od předpokládané středověké komunikace Panenské ulice, téměř při městské hradbě, která byla vzdálena 3,7 m (obr. 4). Podle umístění suterénu v zadní části parcely se původně předpokládalo, že objekt sloužil k hospodářským účelům (Holub a kol. 2005, 91). Na základě novějších výzkumů ale nelze vyloučit, že se mohlo jednat o obytné stavení, které bylo přístupné z uličky při městské hradbě. Komunikaci kopírující průběh hradeb se podařilo doložit na základě nedalekého výzkumu na ulici Veselá (Zůbek–Staněk 2015). V místě výzkumu sice pro ni chyběly doklady, ale to může být zapříčiněno odtěžením části terénu, a to i s půdním horizontem, v mladším období. V případě existence uličky byl zmiňovaný dům do ní orientován okapově.

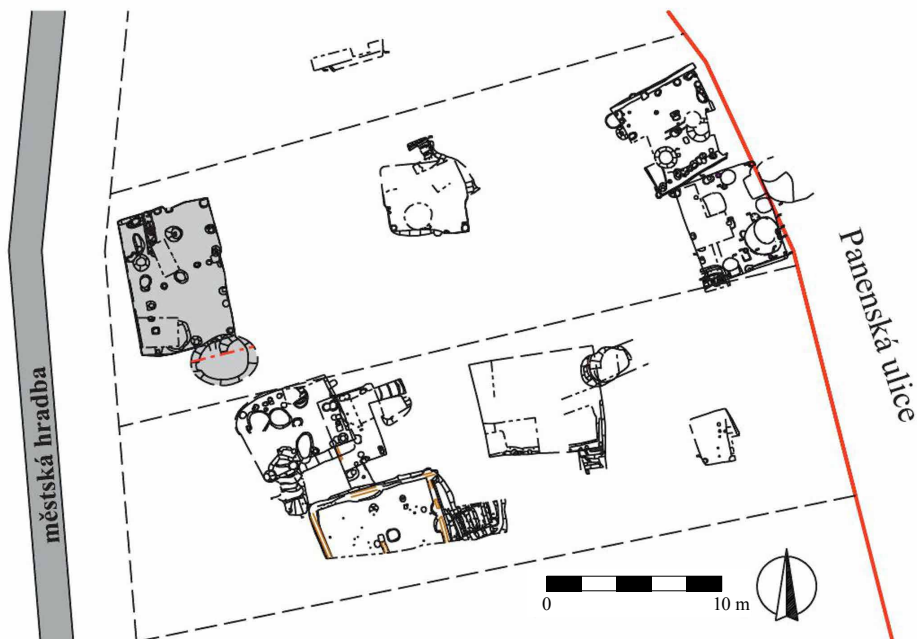
Obr. 2. Brno, Panenská ulice. Půdorysný plán suterénu s přilehlým sklípkem s. j. 732, šedou barvou půdorys staršího suterénu s. j. 652.

Abb. 2. Brno, Panenská-Gasse. Grundrissplan des Souterrains mit angrenzendem Keller, stratigraphische Einheit 732, grau eingezeichnet Grundrisse des älteren Souterrains, stratigraphische Einheit 652.

Obr. 3. Brno, Panenská ulice. Řez sklípkem s. j. 732.

Abb. 3. Brno, Panenská-Gasse. Schnitt durch den Keller, stratigraphische Einheit 732.

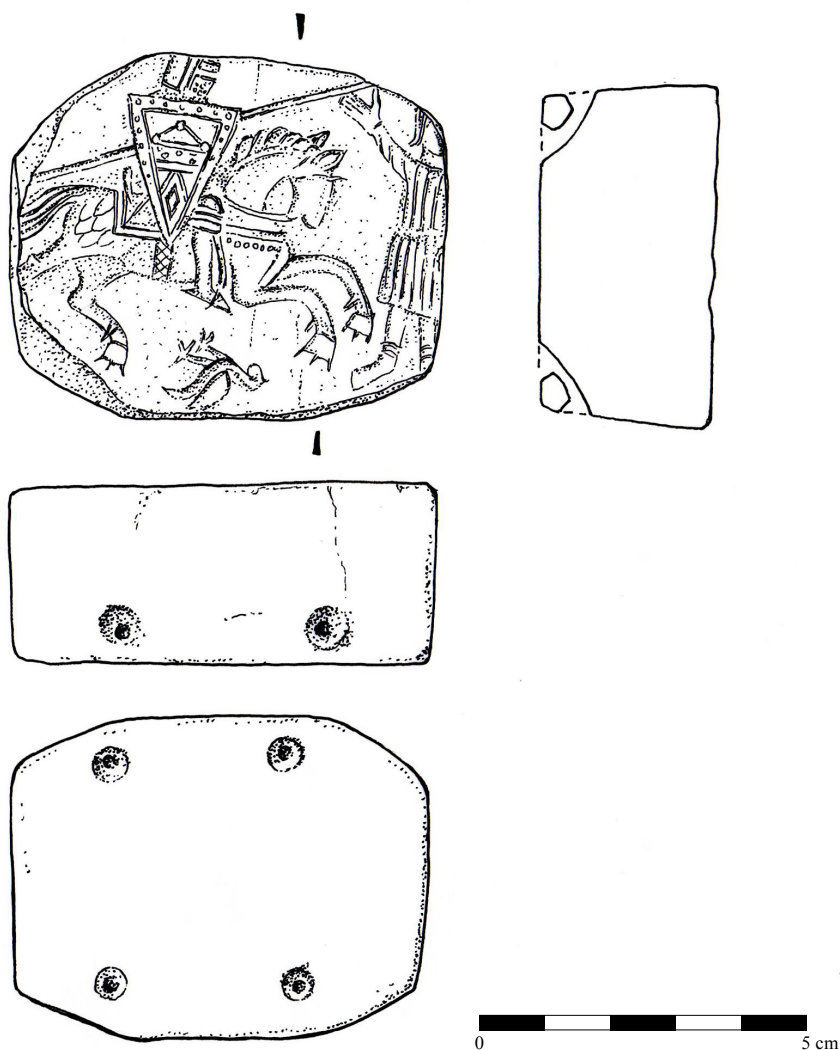

Obr. 4. Brno, Panenská ulice. Umístění suterénu se sklípkem s. j. 732 v rámci zkoumané plochy.

Abb. 4. Brno, Panenská-Gasse. Lage des Souterrains mit Keller, stratigraphische Einheit 732 im Rahmen der untersuchten Fläche.

Popis předmětu

Nalezený kadlub má přibližně obdélný tvar mírně zaoblený v rozích a jeho rozměry jsou $67 \times 57 \times 29$ mm (obr. 5, 6). Hloubka negativu je ca 3 mm. Spodní strana má tmavou barvu, způsobenou vysokou teplotou (viz níže), horní strana s motivem si z velké části zachovala původní světlou barvu horniny. Na zadní straně a v bočních stěnách se nachází otvory, které jsou vzájemně propojené. Jde vždy o dvojici otvorů situovaných při delších stěnách kadlubu (obr. 7), jejich funkce zatím není jasná. Není vyloučeno, že mohly souviset se sekundárním využitím kadlubu po jeho opotřebení. Žádné lící ani vzduchové kanálky nejsou na kadlubu patrné, stejně jako otvory nebo čepy pro uchycení druhého dílu, z čehož usuzujeme, že se pravděpodobně jedná

Obr. 5. Kamenná lící forma z Panenské ulice v Brně, Muzeum města Brna, inv. č. 462322. Kresba L. Chatrná.

Abb. 5. Steingussform aus der Panenská-Gasse in Brünn, Museum der Stadt Brno, Inv.-Nr. 462322. Zeichnung L. Chatrná.

Obr. 6. Kamenná lící forma z Panenské ulice v Brně, Muzeum města Brna, inv. č. 462322. Foto M. Strnad.

Abb. 6. Steingussform aus der Panenská-Gasse in Brünn, Museum der Stadt Brno, Inv.-Nr. 462322. Foto M. Strnad.

Obr. 7. Kamenná lící forma z Panenské ulice v Brně, pohled na zadní část kadlubu. Foto M. Strnad.

Abb. 7. Steingussform aus der Panenská-Gasse in Brünn, Ansicht des vorderen Teils der Gussform. Foto M. Strnad.

Obr. 8. Odlitek z formy pořízený ze silikonové kopie originální matrice. Foto M. Strnad.

Abb. 8. Von einer Silikonkopie der Originalmatritze angefertigtes Gussstück. Foto M. Strnad.

o jednoduchou formu. Nelze ale vyloučit, že kadlub není kompletní a může jít o torzo, respektive část větší nebo složitější formy. Tomu by mohla nasvědčovat i absence okraje.

Středověké lící formy nejsou v našem prostředí příliš častým nálezem. K nemnoha exemplářům patří hned dva kamenné kadluby získané archeologickým výzkumem na nedaleké Staré radnici v Brně (Flodrová–Loskotová 1995). Šlo o dvoudílné formy na odlévání mosazných ozdobných předmětů (kroužků, pukliček a jehlice) z první poloviny 14. století. Spolu s nimi byly v odpadní jímce nalezeny i další doklady řemeslné výroby, například tyglíky (se stopami mědi, zinku a olova), kovotepecká podložka či kus bronzoviny (Doležel 2010). Nedávno publikovaný soupis kamenných kadlubů ze staré sbírky muzea v Hradci Králové (Bláha 2019) přinesl jednak téměř identickou analogii k jedné z forem ze Staré radnice, jednak ukázal, že řada těchto nálezů může být součástí starých muzejních fondů (Bláha 2019, 133).

Petrografické posouzení kamenné suroviny kadlubu

Surovina kadlubu byla výrazně postižena tepelným šokem, což vedlo ke vzniku četných prasklinek. Na tmavé spodní části je pod stereomikroskopem vidět výrazně porézni struktura připomínající až zestruskovatění. Obě ploché strany kadlubu se také liší hodnotou magnetické susceptibility; na tmavé dosahuje hodnoty $7,10 \times 10^{-3}$ SI, na světlé jen $5,65 \times 10^{-3}$ SI jednotek. Hornina reaguje místy se zředěnou HCl, to znamená, že obsahuje CaCO_3 , a tudíž teploty nepřesáhly 900°C , jinak by se tento minerál rozložil na CaO a CO_2 . Surovina je měkká, rýpe se snadno ocelovou jehlou. Ve vápnitě jílovité hmotě jsou přítomna prachová zrnka křemene a časté bělavé jehlice živočišných hub. Glaukonit nebyl pozorován.

Svémi znaky (s výjimkou magnetické susceptibility) surovina odpovídá opuce křídového štáří. Překvapivě vysoká magnetická susceptibilita je téměř jistě sekundárního původu a souvisí

s teplotním šokem, kterým hornina prošla. Její provenienci musíme obecně hledat v prostoru české křídové pánve a jejích denudačních reliktů, které se táhnou ze Svitavska přes Letovicko, Velký a Malý Chlum u Bořitova až k Blansku. Opuky vystupují zejména v bělohorském souvrství (podle Bílé hory v Praze). Toto souvrství tvoří například již zmíněné Chlumy mezi Černou Horou a Bořitovem.

Použití dobře opracovatelné, ale přitom pevné horniny, jako je opuka, k výrobě kadlubů není až tak překvapující a ojedinělé, opukové formy známe jak ze středověku, tak z pravěku. Ze stejné suroviny byly vyrobeny například i obě lici formy nalezené v areálu Staré radnice v Brně (Doležel 2010). Z českých nálezů uveďme nedávno analyzovaný mladohradištní kadlub z Malé Strany v Praze (Zavřel–Čiháková 2019, 510).

Poškození vysokou teplotou na našem kadlubu, patrně zejména na jeho spodní straně, nejspíš nesouvisí s jeho primární funkcí, ale vzniklo až druhotně. V úvahu připadá především vliv ohně při nějakém požáru. V okolním nálezovém kontextu by na tuto variantu ukazovala pouze část propálené stěny staršího suterénu. Malý rozsah této požárové vrstvy ale nelze jednoznačně interpretovat, případné větší stopy po požáru mohly být odstraněny při přestavbě objektu.

Určení motivu a datace

Popis

Ústředním námětem matrice je rytíř v helmici jedoucí na koni. Kůň je zobrazen v levém cvalu, s předními nohama zvednutými do výše. Pravá zadní noha je v kontaktu se zemí a levá je zvednuta do vzduchu. Kůň je osedlán jezdeckým sedlem s dečkou, podbršíník je zdoben rýhami, které vytváří vzor kosočtverce. Hlava je obloukem skloněna k zemi, uplatňuje se zde i martingal, který brání koni příliš zvednout hlavu a zároveň tlumí působení otěže v případě, kdy jezdec zvedne ruce příliš nahoru. Rolničkami zdobený poprsník slouží k zajištění sedla proti posunutí dozadu. Hustá hřiva, stejně jako uši, oči a nozdry jsou detailně vyobrazeny. Na zadní části koně jsou patrné ryté kruhy či ovály, které mohou naznačovat, že jde o grošáka. Postava jezdce je z velké části zakryta velkým trojúhelníkovým štítem, za kterým je schováno celé tělo. Vidíme pouze nohu od kolene dolů usazenou ve třmenu a chráněnou plátovou zbrojí. Zpoza štítu vykukují cípy suknice, nebo kroužkové košile. Hlava je chráněna hrncovou přilbou s úzkým průzorem pro oči a svislými zpevňujícími pásy na boku. Na spodní části helmy jsou dokonce patrné kruhové průduchy. Jezdec třímá v jedné ruce kopí, jehož tvar zakončení není zřejmý, a v druhé ruce má již zmínovaný štít. Jedná se o okovaný erbový dělený štít, který má ve spodní části routu a v horní části je vyobrazena koruna. Jezdcovo kopí míří nad hlavu druhé postavy, kterou je pravděpodobně panoš v přepásané suknicí nebo prošívanici. Postava je obličejem odvrácena od jezdce, pravou ruku má zvednutou do výše v gestu vítání, nebo představení jezdce. Posledním důležitým bodem výjevu je zvíře ležící pod kopyty jezdce. Tvor má dvě nohy, hlavu ptáka s ostrým zobákem a dvě křídla.

Ikonografie

Rytíř na koni bývá v křesťanské ikonografii nejčastěji spojován se svatým Jiřím, důstojníkem římského vojska pocházejícím z urozené rodiny v anatolské Kappadocii. Nejznámější legenda, která je s ním spojována, je motiv záchrany princezny před jedovatým drakem, který měl alegoricky zobrazovat boj se silami zla a získání obyvatel města pro křesťanství. Jiří hodil drakovi princeznu pás okolo krku a on podivuhodně zkrotl. Jiří jej poté odvedl do města, kde jej před králem a všemi obyvateli zabil. Ti se pak dali pokřtít. Svatý Jiří tedy bývá zobrazován nejčastěji jako mladý rytíř na koni, v brnění, s mečem a štítem zdobeným křížem, jak zabadává kopí do chřtánu draka. Výjev je obvykle doplněn i postavou princezny. Popularita tohoto světce byla od středověku velká. Nálezy poutnických odznaků, které měly chránit majitele před morem a horečkou, kousnutím, válečnými nebezpečími a dalšími riziky, jsou známy z některých evropských zemí, zejména z Anglie, kde byl kult velmi populární (Rulíšek 2005; Spencer 2010, 186–188).

Výjev rytíře bojujícího s drakem však připomíná námět na kadlubu jen vzdáleně. Oproti klasické ikonografii svatého Jiří, kterou můžeme spatřit například na svatojiřském oltáři (kolem 1470, Praha, Národní galerie), zde schází kříž na štítu, který je nahrazen jiným znamením, dále kopí je zvednuto do výšky a nemíří do tlamy draka. Ten leží, neadekvátně legendě, mrtvý pod kopyty koně. Stejně tak postava před koněm rytíře nepřipomíná princeznu, ale spíše panoše v prošívanici.

Celý motiv na brněnském kadlubu je proveden velmi realisticky, proto lze sledovat jednotlivé detaily v odění rytíře i koně a porovnat je se soudobými ikonografickými prameny. Výrazným prvkem jezdcovy výzbroje je přilba, kterou můžeme přiřadit k hrncovému typu užívanému po celé 13. století. Tento typ přilby patřil k výbavě středověkých těžkooděnců, zobrazeny jsou například na hlavách jízdních bojovníků na iluminacích v *Les Estoires d'ourtemer* o začátku křížových výprav z doby kolem roku 1250 (*Les Estoires d'ourtemer*, fol. 123r, 198v a 210v, 038v, 046v, 054v, 102r, 111v) nebo v *Křižácké bibli* vytvořené pro francouzského krále mezi lety 1240–1250 (*Crusader Bible*, fol. 9r, 10v, 11r, 12r a další). Také tvar štítu odkazuje na stejné období. Podobné trojúhelníkové štíty můžeme vidět například na výjevu bitvy u Fontenoy ve *Velké kronice Francie* z doby kolem roku 1274 (Bitva u Fontenoy). Zdálo by se tedy, že před sebou máme podobu nějakého soudobého rytíře hrdě nesoucího své erbové znamení do bitvy. Ale právě motivy na štítu jsou naprosto matoucí. Po konzultaci s českým heraldikem Stanislavem Kasíkem, kterému tímto děkujeme za pomoc, se zdá, že štít s takovouto tematikou nebyl v daném období používán žádnou aristokratickou evropskou rodinou a je fiktivní.

Podíváme-li se na vyobrazení zvířecích postav na brněnském kadlubu, i k nim najdeme paralely v západoevropských historických pramenech a iluminacích. Ustrojení koně odpovídá výjevu v pravém dolním rohu mapy světa (*Mappa mundi*) ze sbírek katedrály v Herefordu, která je datována do doby kolem roku 1300 (Mapa světa), podobně je zde i zobrazení okování a vzoru na podbršíniku. Kruhový vzor na zadní části koně je dle našeho názoru výtvarné ztvárnění grošáka, stejně jako například na výjevu v *Codexu Manesse*, kde je kůň pokryt stejným vzorem a z barevného provedení je zřejmé, že nejde o čabraku (*Codex Manesse*, fol. 413v). Patrně nejzáhadnějším prvkem brněnského motivu je malé zvíře ležící pod koněm jezdce. Na základě porovnání s ilustracemi ve středověkých bestiářích soudíme, že jde o zpodobnění draka, případně gryfa. Velmi podobného tvora, který představuje draka, najdeme v latinském bestiáři Anny Walshe (Bestiář). Zatímco gryf – zvíře s okřídleným lvím tělem, orlí hlavou a pařáty – byl díky své dvojí přirozenosti symbolem Krista (Bůh a člověk) a symbolem nanebevstoupení a vzkříšení, drak patřil ve středověku k obávaným tvorům, symbolům síly a eventuálně zla. Mytická bytost se smíšenými rysy hada, ještěra, ptáka a někdy také lva od raného středověku vystupuje jako ztělesnění ďábla. Dračí motivy uplatněné v románské plastice a u knižních iniciál symbolizují vždy porážku zla (Lurker 2005, 99, 142). Výjev na kadlubu tak lze chápat jako souboj dobra se zlem, symbolické pokošení zla pod kopyty křesťanského jezdce. Na základě výše uvedených ikonografických pramenů a v souladu s archeologickým nálezovým kontextem datujeme brněnský kadlub na přelom 13. a 14. století.

Rytířské motivy v užitém umění

Ve středověkém užitém umění nacházíme mnoho zobrazení rozličných rytířských scén na nejrůznějších předmětech hmotné kultury. Jejich obliba jistě souvisí s ideou rytířství, vzorem všech křesťanských hodnot a ideálů. Motiv jezdce na koni se hojně uplatnil například u středověkých aquamanile, spektakulární nálezy představují především luxusní kovové exempláře známé ze západní Evropy. Příkladem může být kovové aquamanile ve tvaru rytíře na koni ze 13. století z Rijksmusea v Amsterdamu (Měchurová–Netopilová 2013, obr. b na s. 15). Spojení rytíře ve zbroji s motivem gryfa najdeme na unikátním kovovém aquamanile z Hradce Králové z přelomu 13. a 14. století (Dáňová–Pražáková 2020, 41), jehož složitá motivika je vysvětlována jako souboj protikladů dobra a zla, čistého či nečistého (Klápsťe 2007). Z keramických nálezů zmiňme

exemplář z Prahy-Čakovice představující rytíře na koni s hrncovitou přilbou a trojúhelníkovitým štítem v levé ruce (Kostka 2007). O zlomky keramických aquamanilů v podobě jezdců či rytířů na koni není nouze ani v brněnském prostředí (Veselá 2004, I, VI–VII, IX–X).

Rytířské scény byly populární i na dalších předmětech užitého umění. Snad nejčastěji je najdeme na kachlích, kde můžeme spatřit nepřeberné množství variant. Podobně ustrojeného rytíře na koni vyzbrojeného kopím najdeme například na maloformátovém kachli z Hradce Králové, který je taktéž datovaný na přelom 13. a 14. století (Dáňová–Pražáková 2020, 73). Obliba rytířských scén se udržela až do novověku, příkladem může být krásný kachel ze 16. století, který byl nalezen v Kotlářské ulici v Opavě (Krasnokutská 2005, obr. 61:1). Motiv pochopitelně pronikl i do široké kategorie osobních ozdob či ozdobných předmětů. Hrdinou na koni byl ozdoben přívěsek čtvercového tvaru se stopami po zlacení a cínování nalezený v Londýně a datovaný do 13. století. Je na něm zobrazen rytíř na koni oblečený v prošívanici držící v ruce meč a štít (Griffiths 2004, 63, kat. č. 54, obr. 47:54 a 48). Bojové scény nacházíme dokonce na štítcích středověkých prstenů. Příkladem může být stříbrný prsten z rakouského pokladu ve Fuchsenhofu datovaného do poloviny 13. až první poloviny 14. století, na jeho štítku dva bojovníci bojují proti sobě dýkami, scéně vévodí meč uprostřed (Prokisch–Kühtreiber 2004, kat. č. 316). Rytířský motiv odkazující na určitou literární předlohu nese schránka na knihu z Victoria and Albert Museum v Londýně z období kolem roku 1325, která zobrazuje scénu z románu *Sir Enyas and the Wodewose* (Campbell 2009, kat. č. 66). Není účelem tohoto příspěvku přinést kompletní přehled nálezů hmotné kultury s danou tematikou, ale je to právě posledně jmenovaný předmět, který nasměroval naše bádání k možným literárním předlohám a odkazům středověkých rytířských motivů.

Při hledání možných analogií nesmíme opomenout bohatý nálezový fond z německého Magdeburku. Kromě rozsáhlého souboru středověkých kamenných kadlubů zde byly nalezeny i fragmenty dlouhého pásu z tenkého plechu se zobrazením komponovaných figurálních scén (Berger 2006, obr. 1.1 na s. 2). Na všech pásech se opakuje stejné uspořádání motivů: souboj dvou rytířů, strom, městská brána, souboj rytíře s gryfem a dvojice milenců. Tato témata jsou spojována s příběhem Parzivala a dávána do souvislosti s magdeburským turnajem, který se ve městě konal v roce 1279. Samotný předmět je interpretován jako turnajová koruna nebo diadém (Berger 2006, 1). Obdobné figurální pásy jsou známé ze Švédska, Anglie či Francie, kde jsou vesměs datované na přelom 13. a 14. století (Krabath 2009).

V široké škále cínových výrobků odlévaných v magdeburských kadlubech jsou i drobné figurky koníků či koníků s jezdci, které jsou interpretovány jako hračky (např. Berger–Krabath 2009, 506, kat. č. VIII.76). Porovnat je můžeme s nálezy z belgického města Ieper/Ypres, kde byly v záplavových zónách nalezeny figurky několika různorodých jezdců ve výšce od 3 do 5,5 cm, které evidentně patřily k sobě a představovaly nějakou skupinu. Figurky byly vyrobeny tak, aby dokázaly stát, neboť z pozdějších iluminací můžeme doložit, že se umísťovaly na stoly nebo lavice a byly součástí „galerie“, nebo si s nimi hrály děti (Willemsen 1997, 410–411). Podobné to bylo i s keramickými figurkami, které se často pohybovaly na provázcích po stolech nebo lavičích a během „souboje“ s protivníkem vypadávaly ze sedla. Vzhledem k tomu, že bývaly často nacházeny nejprve v blízkosti hradů, vznikl dojem, že se jedná o hračku vyšších tříd. Nicméně novější vykopávky odhalily nezanedbatelné množství takových hraček v městských centrech, a dokonce i na venkově (zejména keramické). Keramický koník s jezdcem datovaný do 14. století koneckonců pochází i ze samotného výzkumu na Panenské ulici. K archeologickým nálezům figurek patřili také olovění vojačci, jejichž nejstarší exempláře pocházejí ze 13. století.

Literární předobrazy motivů s rytířskou tematikou

Není pochyb, že kultura rytířství a „úcty k paní“ byla na seznamu nejvyšších hodnot v soudobé aristokracii. Romány jako *Alexandreis* nebo *Wilhelm von Wenden* Ulricha von Eschenbach (ca 1250–1300) a *Parzival* Wolframa von Eschenbach (ca 1170–1220) byly velmi populární a byly zpracovány mnoha současnými spisovateli v několika evropských jazycích (k tématu blíže Bok

1989; Stolz 2020; za konzultaci děkujeme M. Jaluškovi). Příběhy byly často doprovázeny názornými ilustracemi hrdinů, jak dokládá rukopis *Parzivala* z období kolem roku 1240 z Bavorské státní knihovny (Parzival, Titurel und Tagelieder). Ulrich von Eschenbach nepochybně pracoval pro přemyslovský královský dvůr a kromě vlastní tvorby jistě zprostředkovával i další díla soudobých mistrů. Zatímco příběhy Parzivala nám v určení ikonografie příliš nenapoví, neboť jeho životní poslání se pojilo s artušovskou legendou a rytíři kulatého stolu, může být pro nás zajímavá jiná kniha a její receptce v našem prostředí. Jedná se o dílo Heinricha von Freiberg, který působil i na dvoře vysoké české šlechty (Slovník spisovatelů 1987, 318) a na popud význačného šlechtice Raimunda z Lichtenburka napsal pokračování eposu Gottfrieda von Straßburg o Tristanovi a Isoldě. Příběh o Tristanovi je pro nás zajímavý zejména tím, že mezi mnoha hrdinskými úkoly, které Tristan při životní pouti vykonal, bylo i zabití draka, jak ukazuje scéna z rukopisu z Bavorské státní knihovny v Mnichově (Tristan und Isolde). Příběhy hrdinů nepochybně zavítaly i na Moravu. Nejen v Čechách, ale i na Moravě působil například štýrský ministeriál, minesengr a básník, autor skladeb *Frauendienst* a *Frauenbuch*, a nepochybně i velký podivín, Ulrich von Liechtenstein (1200?–1275). Kromě poezie a pověstné cesty z Benátek v převlečení za Venuši v roce 1227 nebo do Štýrska jako rytíř Artuš se také rád účastnil turnajů a sám je pořádal. Nado korespondence lávského hejtmána ukazuje, že na počátku 60. let 13. století probíhalo na rakouském území čilé turnajové dění za početné účasti moravských šlechticů (Jan 2005, 4, 7). Rytířská kláně a turnaje však nemusely být vždy pořádány pouze šlechtou. Víme, že byly spojeny také s velkolepými panovnickými vjezdy do měst, spolu s veřejnými hostinami a tanečními zábavami (Borovský 2005; Antonín–Borovský 2009).

Závěr

Není jasné, zda výše uvedená zápletka v eposu o Tristanovi a Isoldě byla inspirací pro motiv na brněnské formě, ale to nemusí být nikdy vyřešeno. Stejně jako neznáme literární či jinou předlohu pro motiv na kadlubu, nemáme jasno ani v určení finálního produktu. Výše uvedené literární konotace a analogie nás vedou k názoru, že odlitek by mohl spadat do stejné kategorie jako figurální pásy z Magdeburku, tedy předměty spojené s turnajovou tematikou, možná jde o pamětní plaketu ke konkrétnímu turnaji, možná jen o ozdobu sloužící k sebezprezentaci majitele. Možností interpretace ale bude jistě více, nabízí se i zařazení do široké skupiny hraček. Ačkoliv výzkum předmětu nedosáhl svého konce, zdá se, že jeho symbolický smysl lze najít spíše ve světské významové vrstvě. Středověký obraz rytířství a „služby paní“ bylo možné vidět nejen v literatuře a zmínce o turnajích v písemných pramenech, ale také v drobných dekorativních dílech. Další studium rukopisů s hrdinskými příběhy představuje velmi slibnou cestu výzkumu.

Provedení motivu na kadlubu je velmi precizní až takřka umělecké a jistě bylo výsledkem práce zkušeného řemeslníka. Jak kadlub, tak i výsledný odlitek lze jednoznačně spojit s vyšším sociálním prostředím, s čímž ale nekorrespondují zprávy z historických pramenů z poloviny 14. století, které řadí obyvatele Panenské ulice mezi chudinu. Rozsah prozkoumaných staveb ze 13. století naznačuje spíše opak, stejně jako soubor dalších zajímavých hmotných nálezů, například mincí či kolekce skla benátské proveniencie, získaných na lokalitě. Samotný kadlub i jeho náleзовý kontext vyvolávají zatím stále více otázek než odpovědí a předložený text pouze nastiňuje některé možnosti interpretace, primárně se zaměřením na ikonografii motivu. Zatím neřešena zůstala otázka určení kovu či slitiny vyráběného odlitku a dalších technologických záležitostí, které budou předmětem dalšího bádání.

Prameny a literatura

ANTONÍN, R.–BOROVSKÝ, T., 2009: Vjezd středověkého panovníka do města, mezi ideálem a realitou, *Acta historica Universitatis Silesianae Opaviensis* 2, 39–59.

- BERGER, D., 2006: Steingussformen aus dem spätromanischen-frühgotischen Magdeburg. Archäometrische und experimentalarchäologische Untersuchungen zum mittelalterlichen Zinn-guss an ausgewählten Fundstücken. Diplomová práce na Technischen Universität Bergakademie Freiberg. Dostupné z: https://www.academia.edu/687683/Steingussformen_aus_dem_sp%C3%A4tromanischen_fr%C3%BChgotischen_Magdeburg_Arch%C3%A4ometrische_und_experimentalarch%C3%A4ologische_Untersuchungen_zum_mittelalterlichen_Zinn-guss_an_ausgew%C3%A4hlten_Fundst%C3%BCcken, cit. 8. 12. 2021.
- BERGER, D.–KRABATH, S., 2009: Gussform für eine Reiterplastik. In: Aufbruch in die Gotik. Der Magderburger Dom und die späte Stauferzeit. Band II. Katalog. Landesausstellung Sachsen-Anhalt aus Anlass des 800. Domjubiläums (Mattias, P., ed.), 506. Mainz.
- BESTIÁŘ: Bestiarius, Anglie, 15. století, Det Kongelige Bibliotek Copenhagen, MS. GKS 1633 4°. Dostupné z: <http://www5.kb.dk/permalink/2006/manus/221/eng/45+verso/?var=>, cit. 8. 12. 2021.
- BLÁHA, R., 2019: Středověké a novověké kamenné lící formy ze staré sbírky MVČ HK, AVČ 17, 132–137.
- BOK, V., 1989: Existovalo staročeské zpracování eposu o Parzivalovi? Listy filologické / Folia philologica 112, č. 3, 137–143.
- BOROVSKÝ, T.–ATONÍN, R., 2005: Venit rex! Panovnické vjezdy do středověkého Brna, BMD 18, 57–93.
- CAMPBELL, M., 2009: Medieval Jewelry in Europe 1100–1500. London.
- CODEX MANESSE, Große Heidelberger Liederhandschrift, Zürich, ca 1300–1340, Universitätsbibliothek Heidelberg, Cod. Pal. Germ. 848. Dostupné z: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/cpg848>.
- CRUSADER BIBLE, Morgan Library & Museum New York. Dostupné z: <https://www.themorgan.org/collection/Crusader-Bible/thumbs>.
- DÁŇOVÁ, H.–PRAŽÁKOVÁ, M., ed., 2020: Uprostřed Koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550. Průvodce výstavou. Hradec Králové. Dostupné z: <https://muzeumhk.cz/images/publikace-zdarma/uprostred-koruny-ceske-pruvodce.pdf>.
- DOLEŽEL, M., 2010: Odraz hmotné kultury v archeologických pramenech odpadních jímek z nádvoří Staré radnice. Rkp. bakalářské diplomové práce, ulož. na FF MU, Brno.
- FLODROVÁ, M., 1997: Brněnské ulice a vývoj jejich názvů od 13. století po dnešek. Brno.
- FLODROVÁ, M.–LOSKOTOVÁ, I., 1995: Výrobky brněnských řemeslníků 14. století – Die Erzeugnisse der brünner Handwerker des 14. Jahrhunderts, AH 20, 551–561.
- GRIFFITHS, N., 2004: Harness pendants and associated fittings. In: The Medieval Horse and its Equipment (Clark, J., ed.), 61–71. London.
- HOLUB, P., 2011: Vrcholně středověká vápenka z Panenské ulice v Brně, Archeologia technica 22, 134–138.
- HOLUB, P. a kol., 2005: Holub, P.–Kolařík, V.–Merta, D.–Peška, M.–Zapletalová, D.–Zúbek, A., Ke stavu poznání nezděné měšťanské architektury vrcholně středověkého Brna, Forum Urbes Medii Aevi II, 44–101.
- HOLUB, P.–OMELKA, M.–ŠLANCAROVÁ, V., 2012: Středověký křížek z Panenské ulice v Brně, BMD 25, 52–59.
- JAN, L., 2005: Počátky turnajů v českých zemích a jejich rozkvět v době Václava II., Listy filologické / Folia philologica 128, č. 1/2, 1–19.
- KLÁPŠTĚ, J., 2007: Aquamanilia – otazníky kolem jednoho artefaktu – Aquamanilia – Question marks hanging above an artefact. In: Od knížat ke králům: sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky (Doležalová, E.–Šimůnek, R., ed.), 131–146. Praha.
- KOSTKA, M., 2007: Akvamanile z Čakovic, Archaeologica Pragensia 18, 97–116.
- KRABATH, S., 2009: Zinnfigurenstreifen. In: Aufbruch in die Gotik. Der Magderburger Dom und die späte Stauferzeit. Band II. Katalog. Landesausstellung Sachsen-Anhalt aus Anlass des 800. Domjubiläums (Mattias, P., ed.), 503. Mainz.
- KRASNOKUTSKÁ, T., 2005: Středověké a novověké kachle z Opavy. Olomouc.
- LACKNER, K., 2012: Spielzeug und Spielformen im Mittelalter. Diplomová práce na Universität Wien. Dostupné z: http://othes.univie.ac.at/19990/1/2012-04-18_0002056.pdf.
- LES ESTOIRES D'OURTEMER (Guillaume de Tyr), Národní knihovna v Paříži. Dostupné z: www.gallica.bnf.fr.
- LURKER, M., 2005: Slovník symbolů. Praha.

- MAPA SVĚTA: Dostupné z: <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/48/Hereford-Karte.jpg>, cit. 8. 12. 2021.
- MĚCHUROVÁ, Z.–NETOPILOVÁ, A., 2013: Umění z hlíny. Středověké kamnové kachle a keramické plastika v rukou restaurátorů. Brno.
- PARZIVAL, TITULER UND TAGELIEDER (Wolfram von Eschenbach), kol. 1240, Bavorská národní knihovna. Dostupné z: <https://www.digitale-sammlungen.de/en/view/bsb00071690?page=,1>, cit. 8. 12. 2021.
- PROKISCH, B.–KÜHTREIBER, T., 2004: Der Schatzfund vom Fuchsenhof / The Fuchsenhof Hoard / Poklad Fuchsenhof. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich 15. Linz.
- RULÍŠEK, H., 2005: Postavy, atributy, symboly. Slovník křesťanské ikonografie. České Budějovice.
- SLOVNÍK SPISOVATELŮ: Slovník spisovatelů německého jazyka a spisovatelů lužickosrbských. Praha 1987.
- SPENCER, B., 2010: Pilgrim Souvenirs and Secular Badges. Medieval Finds from Excavations in London 7, 186–188. London.
- STOLZ, M., 2020: Parzival im Manuskript – Profile der Parzival-Überlieferung am Beispiel von fünf Handschriften des 13. bis 15. Jahrhunderts. Basel. <https://doi.org/10.24894/978-3-7965-4223-7>
- TRISTAN UND ISOLDE: Tristan und Isolde (Gottfried von Strassburg), 1. polovina 13. století, Bavorská národní knihovna. Dostupné z: <https://daten.digitale-sammlungen.de/0008/bsb00088332/images/index.html?fp=193.174.98.30&id=00088332&seite=1>, cit. 8. 12. 2021.
- VESELÁ, P., 2004: Nálezky hliněných akvamanilii v Brně. Seminární práce, ulož. v ÚAM FF MU, Brno.
- ZAVŘEL, J.–ČIHÁKOVÁ, J., 2019: Stříbrná Praha. Výsledky analýz raně středověkých archeometalurgických nálezů z Malé Strany – Silver Prague. The results of analyses of early archaemetallurgical finds from the Lesser Quarter, AR LXXI, 475–528.
- ZŮBEK, A.–STANĚK, P., 2015–2016: Terénní dokumentace z výzkumu A006/2015 Brno, Janáčkovo kulturní centrum, ulož. v archivu Archaia z. ú. Brno.

Zusammenfassung

Die Geschichte von Tristan. Eine mittelalterliche Gussform aus der Panenská-Gasse in Brünn

Während einer vor dem Bau eines Parkhauses in der Brüner Panenská-Straße 2009 durchgeführten Rettungsgrabung kam es zu der Entdeckung einer einzigartigen Steingussform. Sie stammt vom Boden eines am Souterrain eines offenbar Wohnhauses in dichter Nähe zur Stadtmauer in den Untergrund hineingegrabenen Kellers (Aushub stratigraphische Einheit 732). Die gefundene Gussform ist annähernd rechteckig mit leicht abgerundeten Ecken und hat die Maße $67 \times 57 \times 29$ mm. Sie wurde aus kreidezeitlichem Pläner hergestellt. An ihrer Oberfläche sind deutliche durch Wärmeschock verursachte Beschädigungen zu erkennen, die offenbar erst sekundär entstanden sind. Die Datierung der Gussform wird an die Wende vom 13. zum 14. Jahrhundert gelegt. Einzigartig ist die Gussform vor allem durch ihr Motiv. Die zentrale Gestalt der Matrice ist ein Ritter zu Pferde mit Schild und Lanze. Die Lanze des Reiters zielt über den Kopf einer zweiten Gestalt, bei der es sich wahrscheinlich um einen Knappen in einem umgürteten Rock oder Gambeson handelt. Der letzte wichtige Punkt der Szene ist ein unter den Hufen des Reiters liegendes Tier. Das Geschöpf hat zwei Beine, den Kopf eines Vogels mit scharfem Schnabel und zwei Flügel, bei dem es sich laut Analogien in mittelalterlichen Bestiarrien offensichtlich um die Darstellung eines Drachens, eventuell Greifes handelt. Ritter zu Pferde werden in der christlichen Ikonographie am häufigsten mit dem heiligen Georg in Verbindung gebracht, jedoch erinnert das Motiv dieser Gussform nur entfernt an die Szene eines mit einem Drachen kämpfenden Ritters. Auf dem Schild fehlt das Kreuz, jedoch wird ein anderes Zeichen auf ihm abgebildet, ferner zeigt die Lanze in die Höhe und ist nicht in das Maul des Drachens gerichtet. Dieser liegt, nicht zur Legende passend, tot unter den Pferdehufen. Auch erinnert die Gestalt vor dem Pferd des Ritters nicht an eine Prinzessin, sondern an einen Knappen in einem Gambeson. Das Motiv evoziert eher eine Turnierszene und kann allgemein mit der Ritterthematik auf profaner Bedeutungsebene in

Verbindung gebracht werden. Es besteht kein Zweifel, dass die Kultur des Rittertums und die „Verehrung der Frau“ in der zeitgenössischen Aritokratie auf der Werteskala ganz oben standen. Heldengeschichten findet man in einer Reihe damals populärer literarischer Werke, die auch nach Böhmen und Mähren gelangten. Eine mögliche literarische Vorlage für das Motiv unserer Gussform könnte beispielsweise die Geschichte von Tristan und Isolde sein, bzw. ihre Fortsetzung von Heinrich von Freiberg, der auch an Höfen des böhmischen Hochadels wirkte. Unter den vielen Heldentaten, die Tristan auf seinem Lebensweg geleistet hat, zählt auch die Tötung eines Drachens. Ebenso wenig wie uns eine literarische oder andere Vorlage für das Motiv der Gussform bekannt ist, ist uns auch die Bestimmung des Endproduktes unklar. Das Gussstück könnte in dieselbe Kategorie fallen wie die figuralen Gürtel aus Magdeburg, Gegenstände also, die mit der Turnierthematik verbunden sind, möglicherweise handelt es sich um eine Gedenkplakette zu einem konkreten Turnier, vielleicht nur um ein Schmuckstück das zur Selbstdarstellung seines Besitzers gedient hat. Es wird aber noch mehr Interpretationsmöglichkeiten geben, auch bietet sich eine Zuordnung zur breiten Gruppe der Spielzeuge an. Sowohl die Gussform, als auch das daraus resultierende Gussstück kann eindeutig mit dem höheren sozialen Umfeld in Verbindung gebracht werden.

Mgr. Věra **Šlancarová**, Ph.D., Novodvorská 2, 641 00 Brno, Česká republika, vera.slancarova@centrum.cz

Mgr. Pavel **Staněk**, Archaia Brno z. ú., Bezručova 15/78, 602 00 Brno, Česká republika, stanek@archaibrno.cz

prof. RNDr. Antonín **Přichystal**, DSc., Ústav geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 267/2, 611 37 Brno, Česká republika, prichy@sci.muni.cz

Mgr. Zuzana **Holubová**, Muzeum města Brna, Špilberk 1, 662 24 Brno, Česká republika, holubova@spilberk.cz

Toto dílo lze užívat v souladu s licenčními podmínkami Creative Commons BY-NC-ND 4.0 International (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode>). Uvedené se nevztahuje na díla či prvky (např. obrazovou či fotografickou dokumentaci), které jsou v díle užity na základě smluvní licence nebo výjimky či omezení příslušných práv.